

УНІВЕРСИТЕТ СВ. ВОЛОДИМИРА У МІЖНАРОДНИХ НАУКОВИХ ЗВ'ЯЗКАХ (70–80-ті роки ХІХ ст.)

У статті на основі опублікованих джерел, документів Державного архіву м. Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України м. Києва висвітлено історію співпраці Університету Св. Володимира 70–80-х років ХІХ ст. із провідними науково-освітніми установами Німеччини, Франції, Австро-Угорщини, Італії, Великої Британії та інших країн.

Ключові слова: *європейська культура, університет, співпраця, науково-освітні заклади, закордонні відрядження, книгообмін, всесвітні виставки, міжнародні наукові форуми.*

В європейській історії остання третина ХІХ ст. позначилася зростанням обсягів промислового виробництва, індустріалізацією, поглибленням конкуренції між провідними промисловими країнами та їх колоніального суперництва на ґрунті пошуку нових ринків збуту товарів і об'єктів вкладення капіталів. У змаганнях між великими державами за світове лідерство зросло значення військової могутності, набула поширення гонка озброєнь. Водночас цей період вирізнявся стрімким піднесенням природознавства, науковими здобутками, що дали потужний імпульс розвитку світової цивілізації: винайденням і застосуванням електроенергії, телефонного зв'язку, радіо, фонографу, кінематографу, двигунів внутрішнього згоряння, автомобіля, засобів повітроплавання й авіації... Найвизначніші відкриття, що здійснили революцію в системі тогочасних поглядів у галузі науки й техніки і заклали підвалини сучасного наукового розвитку, стали можливими завдяки координації зусиль дослідників із різних країн, активізації інтеграційних процесів у науці й освіті.

З точки зору осмислення місця України в загальноєвропейському науково-освітньому просторі виняткове значення мають дослідження міжнародних зв'язків Університету Св. Володимира, виконані переважно вітчизняними ученими¹. Здійснити їх подальший розвиток для з'ясування масштабів і специфіки співпраці київських учених із провідними науковими установами світу дають можливість джерельні відомості, почерпнуті з архівних матеріалів і недостатньо вивчених опублікованих джерел. Метою цієї статті є спроба відтворити картину міжнародної співпраці Київського університету 70–80-х років ХІХ ст. на базі матеріалів Державного архіву м. Києва, Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені

В.І. Вернадського, Центрального державного історичного архіву України м. Києва, а також публікацій документів XIX ст.²

Упродовж останньої третини XIX ст. наукові традиції Університету Св. Володимира, незважаючи на запровадження 1884 року статуту, що суттєво обмежував його автономію, розвивались у тісному зв'язку із зарубіжними науково-освітніми закладами. Подією загальноєвропейського значення стало святкування 50-літнього ювілею Київського університету (1884), до якого надійшли адреси з українських земель Австро-Угорщини: від Чернівецького університету³, Інституту Оссолінських у Львові — з щирими зиченнями розвитку й успіху («serdeczne życzenia rozwoju i powodzenia»)⁴, а також від Львівського університету — із побажанням, щоби Університет Св. Володимира ніколи не зупинявся на шляху наукового прогресу, і щоби йому ніколи не бракувало умов для успішного розвитку («nie ustawał nigdy na drodze postępu naukowego i by mu nigdy nie brakło warunków pomyślnego rozwoju»)⁵. Ректор Страсбурзького університету кайзера Вільгельма надіслав із берегів Рейну до берегів Дніпра теплі побажання процвітання й благополуччя: «Warme Segenswünsche für das fernere Blühen und Gedeihen der Universität des heiligen Wladimir ehen vom Rheine an die Ufer des Dnjepr»⁶. В адресі Лейпцизького університету визнано славу давнього міста Києва та його університету як «центру східноєвропейської культури» («Zentrum der Kultur für die östlichen europäischen Länder»)⁷. До Київського університету надійшли вітальні адреси і від Берлінського, Віденського, Геттінгенського, Единбурзького, Празького, Римського, Хорватського університетів, Імператорської Римсько-Католицької Академії, Югослов'янської Академії у Загребі, фірми Брокгауза у Лейпцигу⁸.

Завдяки Університету Св. Володимира серед наукової громадськості поширювалися відомості про різноманітні міжнародні наукові форуми, оголошення конкурсів на отримання премій, святкування ювілейних дат провідних європейських науково-освітніх установ. 1880 року до Ради Київського університету надійшло повідомлення від ректора Будапештського університету щодо святкування столітньої річниці відновлення цього закладу за правління королеви Марії Терезії⁹. У лютому 1884 р. австро-угорський посол у Росії поінформував керівництво Університету Св. Володимира про запланований на 16–23 квітня 1884 р. міжнародний орнітологічний конгрес, організований Віденським орнітологічним товариством, що діяло під патронатом спадкового принца ерцгерцога Рудольфа. 1886 року ректор отримав від міністерства освіти повідомлення, поширюване бельгійським посланником у Росії, щодо організованого королем Бельгії третього міжнародного конкурсу (1889) на здобуття призу в 25 тис. франків за кращу працю про електрику, її сучасний прогрес і перспективи розвитку¹⁰.

1888 року до університету надійшла інформація про запланований на 1889 р. у Стокгольмі VIII міжнародний з'їзд орієнталістів¹¹.

Учені Київського університету брали активну участь в організації найважливіших заходів європейського культурного життя. Професори П.П. Алексєєв і В.О. Бец входили до складу створеного в Києві допоміжного Комітету з участі Росії у Віденській всесвітній виставці 1873 року, повноваження якого поширювалися на Волинську, Катеринославську, Київську, Курську, Орловську, Подільську, Полтавську, Харківську, Чернігівську, Ставропольську губернії й землі Війська Донського¹². 1877 року фізикоматематичний факультет виступив з ініціативою відправити на Паризьку всесвітню виставку 1878 року публікації праць М.Ф. Хандрикова «Система астрономії» і П.П. Алексєєва «Органічна хімія», а від медичного факультету В.О. Бец зголосився надати анатомічні експонати¹³.

Провідною формою міжнародних зв'язків Університету Св. Володимира 70–80-х років XIX ст. були закордонні наукові подорожі його вчених, причому відповідно до пропозиції комісії з розгляду звіту міністерства народної освіти Російської імперії за 1869 р. закордонні відрядження за державні кошти мали надаватися передусім молодим професорам, «від яких університети більше мають право очікувати корисні результати у майбутньому, аніж від професорів, які закінчують уже свій викладацький терен»¹⁴.

Керуючись інструкцією університетської Ради, приват-доцент кафедри гігієни, медичної поліції, медичної географії й статистики В.А. Субботін розпочав свою закордонну наукову подорож 1869–1870 рр. із відвідання Мюнхенського університету й занять під керівництвом професора М. фон Петтенкофера — знаменитого німецького природознавця, основоположника експериментальної гігієни. Петтенкофер з особливою увагою поставився до студій київського гігієніста, подбавши про те, щоби він простежив майже всю експериментальну частину його лекцій¹⁵.

Доцент по кафедрі філософії М.Є. Скворцов, який упродовж 1868–1869 рр. і 1869–1870 рр. викладав також грецьку словесність, для підготовки до друку діалогу Платона отримав відрядження за кордон, що тривало з червня 1870 р. до серпня 1871 р.

Основні завдання закордонної поїздки 1870 року ординарного професора римської словесності В.І. Модестова полягали в ознайомленні з результатами останніх археологічних розкопок у Римі; вивченні римської топографії; студюванні новітньої італійської наукової літератури, відсутньої в Російській імперії; підготовці своїх творів до друку німецькою мовою у Лейпцигу; розвитку існуючих і налагодженні нових зв'язків у європейському «філологічному світі»¹⁶.

Цього ж року відрядження за кордон отримали: заслужений ординарний професор по кафедрі оперативної хірургії В.О. Караваєв — до Німеччини й

Франції; ординарний професор кафедри чистої математики М.Є. Ващенко-Захарченко; ординарний професор по кафедрі загальної патології Н.А. Хржонщевський; доцент медичної фізики О.С. Шкляревський; про-реktor анатомії Л.Л. Дювернуа.

Ординарний професор по кафедрі зоології О.О. Ковалевський 1870 року виїхав у річне закордонне відрядження, під час якого здійснив поїздку на Червоне море, звідки привіз до університетського зоологічного музею колекцію морських тварин. Навесні 1873 р. він здійснив екскурсію до Алжиру¹⁷.

М.П. Драгоманов, здобувши 1870 року ступінь магістра всесвітньої історії, вирушив у дворічну наукову подорож, упродовж якої він мав змогу поглибити свої знання з історії, ознайомитися з викладацькими методиками провідних навчальних закладів Західної Європи. У липні 1871 р., згідно з наказом міністерства народної освіти, термін відрядження було подовжено до січня 1873 р., а в лютому цього року — до травня¹⁸. Свої враження від закордонної поїздки Драгоманов виклав у автобіографії. По дорозі до Берліна він звернув увагу на «обрусіння» Варшави й «обпрусіння» Познані. Вісім місяців, проведених ученим у Берліні, припали на час розпалу франко-прусської війни 1870–1871 рр. У Берлінському університеті він слухав лекції німецьких професорів, передусім Т. Моммзена, і здійснював самостійні дослідження з історії. Багато уваги Драгоманов приділив ознайомленню із суспільно-політичним життям Берліна, відвідуючи робітничі збори, де його приємно здивували охайний зовнішній вигляд і начитаність західноєвропейських робітників. Також він побував у Лейпцигу, Баутцені, Гейдельберзі, Римі, Флоренції, Цюріху, Відні, Празі. Перебуваючи за кордоном, Драгоманов сформулював ідею, що стала квінтесенцією його подальших лекцій і досліджень: «...саме європеїзм, або космополітизм, який не одкидає окремих національних варіацій загальних ідей і форм, — і являється найкращою підвалиною для українських автономних стремлень, і що всяка наукова, як і політична, діяльність мусить бути заснована на інтернаціональному фундаменті»¹⁹. 1875 року у вакаційний час учений подорожував Галичиною, Буковиною, Угорщиною (передусім Закарпатською Україною) і передав зібрані його приятелями гроші на допомогу антигурецькому повстанню у Герцеговині²⁰.

Працюючи 1870 року в німецьких науково-дослідних установах, доцент загальної терапії і фармакології К.-Г.-Е. Г. Гейбель підготував розвідку «Pathogenese und symptome der chronischen bleivergiftung» («Патогенез і симптоми хронічного отруєння свинцем»), опубліковану 1871 року в Берліні²¹. 1872 року вчений знову був відряджений до Німеччини, а впродовж 1877 року займався у Берліні, Ерлангені, Страсбурзі²².

Під час франко-прусської війни 1870–1871 рр. заслужений ординарний професор кафедри теоретичної хірургії Х.Я. фон-Гюббенет узяв участь у

діяльності створеного у Базелі міжнародного агентства для допомоги пораненим і хворим арміям, що воювали²³. Надати допомогу солдатам і офіцерам, постраждалим під час воєнних дій, зголосився і ординатор університетської клініки П.А. Ракуза.

1871 року закордонні відрядження отримали доцент загальної патології М.С. Афанасьєв задля вивчення методів експериментальної патологічної фізіології у провідних європейських лабораторіях²⁴ і доцент кафедри клінічної й теоретичної патології для викладання жіночих хвороб М.Ф. Толочинів задля вивчення оперативної гінекології в Лондоні, де його обрали членом Лондонського акушерського товариства²⁵.

Цього ж року за кордон був відряджений В.П. Єрмаков — стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі чистої математики (1868–1871). У Гейдельберзькому університеті він за станом здоров'я не зміг до кінця прослухати курс лекцій одного із найвизначніших європейських фізиків ХІХ ст. професора Г.-Р. Кірхгофа і змушений був поїхати до Швейцарії на лікування. Потому Єрмаков відвідав Париж, де вивчав доробок французьких учених у галузі фізико-математичних дисциплін²⁶. Прослухавши у Берлінському університеті лекції німецького вченого-природознавця Г.-Л.-Ф. Гельмгольца, київський математик критично оцінив його викладацьку методику, натомість із цікавістю прослухав повідомлення професора щодо результатів новітніх досліджень Д.-К. Максвелла, Л. Больцмана та ін. Водночас Єрмаков схвалив лекції з математики професора Е.-Е. Куммера за їх «прекрасний метод викладу та ясність»²⁷. Також він відвідував лекції професора К.-Т.-В. Вейерштрасса, відомого своїми визначними дослідженнями з математичного аналізу, та учня Е.-Е. Куммера — професора Л. Кронекера.

По захисті магістерської дисертації з політичної економії (1871) М.І. Зібер вирушив у дворічне закордонне відрядження задля студіювання політичної економії і статистики, ознайомлення із діяльністю закордонних статистичних бюро²⁸. Більшу частину своєї наукової подорожі він присвятив удосконаленню освіти у Німеччині, Швейцарії, Бельгії, Англії, Франції. Наукові заняття вченого розпочалися з відвідання Гейдельберзького університету, де він слухав лекції одного із основоположників історичної школи у політичній економії К.-Г.-А. Кніса. Не справилися очікування Зібера щодо університетських бібліотек Гейдельберга, Цюриха, Лейпцига, що, за його словами, не перевершували бібліотечні фонди Київського університету²⁹. У Цюрихському університеті він відвідував лекції із соціального питання, логіки, соціально-моральної статистики, брав участь в екскурсіях на заводи й фабрики, ознайомлювався з діяльністю споживчих і виробничих товариств, спрямованих на покращення економічного становища робітників. Зібер звернув увагу на актуалізацію питання про фабричне

законодавство не лише у середовищі робітничого класу Швейцарії, Німеччини, а й професорських колах німецьких університетів. Він відвідав «соціальний конгрес» у м. Айзенах, куди з'їхалося майже 150 учасників із Німеччини, Швейцарії, Італії. На цьому форумі було одногосно ухвалено рішення щодо необхідності сприяння реалізації фабричного законодавства з боку органів державної влади, обмеження робочого дня для юнацтва тощо.

Міжнародна співпраця ординарного професора кафедри астрономії й геодезії М.Ф. Хандрикова, передусім закордонна поїздка 1871 року, сприяла оновленню університетської астрономічної обсерваторії відповідно до новітніх тенденцій розвитку світової науки і техніки³⁰. 1873 року вчений отримав відрядження на Віденську всесвітню виставку, де його передусім зацікавили астрономічний і геодезичний відділи³¹. Улітку 1875 р. Хандриков відвідав Гамбург, де замовив у механіків Репсольдів меридіанний круг для обсерваторії Київського університету³².

Закордонне відрядження ординарного професора кримінального права й судочинства О.Ф. Кістяківського 1871–1873 рр. було присвячене вивченню методик викладання юридичних наук в університетах Австро-Угорщини, Німеччини, Італії.

Ординарний професор кафедри анатомії В.О. Бец 1872 року взяв участь у з'їзді природознавців і лікарів у Лейпцигу, де його дослідження здобули високу оцінку європейської наукової громадськості, й передусім — визначного німецького фізіолога Е.-Г. Дюбуа-Реймона. Позитивні відгуки про наукові винаходи київського вченого були вміщені в австрійській періодиці за 1873 р.³³ На Віденській всесвітній виставці (1873) він був удостоєний медалі прогресу «Fortschritts-Medaille»³⁴. Окрім того, університетська Рада підтримала пропозицію щодо відрядження Беца за кордон з червня до вересня 1875 р.³⁵

Із провідними західноєвропейськими науковими центрами було пов'язане формування наукового світогляду І.В. Лучицького. Здобувши 1871 року ступінь магістра загальної історії, він наступного року отримав закордонне відрядження, значну частину якого присвятив роботі у французьких архівах і бібліотеках, досліджуючи релігійні війни у Франції XVI ст. У Лейпцизькому університеті київський учений прослухав лекції з історії Французької революції кінця XVIII ст. одного із основоположників європейських досліджень історії Відродження Г. Фойгта, лекції з історії XIX ст. відомого своїми студіями на тему об'єднання Німеччини К. Бідермана та ін. Водночас Лучицький узяв участь в історичній семінарії, присвяченій розбору причин, передумов і перебігу Варфоломійської ночі (23–24 серпня 1572 р.), під керівництвом професора Г. Вуттке. Останнього він характеризував як одного з найвидатніших учених Німеччини, історика-філософа, який поєднав суто

німецьку наукову сумлінність та енциклопедичні знання³⁶. Високо оцінивши методіку організації історичних семінарій Вуттке, спрямовану на опрацювання студентами великих масивів наукової літератури, самостійний аналіз джерел, формування у них здатності критично мислити, київський історик окреслив низку суттєвих огріхів у її реалізації на практиці. Усі вони були спричинені разючою невідповідністю між розлогими планами занять і низьким рівнем знань і навичок учасників семінарій. Саме тому Лучицький наводив приклад французьких навчальних закладів — Школи вищих знань і Школи хартій, де студенти проходили солідну підготовку: упродовж першого року вони слухали курси лекцій, другого — аналізували наукову літературу, і лише на третій рік організовувалися заняття на кшталт семінарій Вуттке. Власне цим учений пояснював вражаючу відмінність між рівнем освіти студентів німецьких університетів, з одного боку, і слухачів Школи вищих знань і Школи хартій, з іншого.

1887 року від студентства Римського університету Лучицькому надійшло повідомлення про заплановані на 17 лютого в Італії та інших країнах заходи, присвячені вшануванню річниці з дня загибелі Джордано Бруно, а також прохання посприяти приєднанню Київського університету до міжнародної підписки, оголошеної для зведення у Римі пам'ятника цьому видатному італійському філософу³⁷.

Упродовж закордонного відрядження 1871–1872 рр. ординарний професор по кафедрі хімії П.П. Алексеев вивчав засади організації науково-дослідної і викладацької роботи в університетах Італії, ознайомлювався з ідеями реформування місцевих університетів задля усунення існуючого домінування теоретичного викладання над практичним, пошкваллення розвитку навчально-допоміжних закладів, у тому числі лабораторій, надання студентам більшої свободи в організації їхніх занять, запровадження інституту приват-доцентів як чинника активізації конкуренції у викладацькому середовищі тощо. При цьому оптимальною вважалася німецька університетська система, де професійна освіта гармонійно поєднувалася з теоретичною. Проблеми італійських університетів Алексеев пов'язував передусім із слабкістю їх матеріальної бази³⁸.

Особливу увагу київський хімік приділив огляду науково-дослідних лабораторій Пізанського, Неаполітанського, Генуезького, Туринського університетів. Він високо оцінив значення в італійській освітній системі заснованого 1859 року у Флоренції Вищого інституту (Istituto Superiore) та його Музею фізики й природничої історії (Museo di Fisica e di Storia Naturale). Подорожуючи Парижем, Алексеев ознайомився з його новими науково-дослідними лабораторіями — у Сорбонні й Ботанічному саду (Jardin des Plantes). Однією із кращих в Європі він визнав Цюріхську лабораторію, а одним із найкрасивіших європейських університетських міст —

Грац. У Відні вченого вразила краса й розкіш будівлі нової університетської лабораторії. Яскравим прикладом сприяння уряду Австро-Угорщини розвитку освіти він уважав будівництво нових лабораторій у Політехнічному інституті (Polytechnicum), де їх на той час уже нараховувалося три.

Алексеев відвідав всесвітню виставку у Відні 1873 року, що відрізнялася від попередніх проведенням численних наукових форумів³⁹, а 1878 року побував на Паризькій всесвітній виставці. Його особливо зацікавили експозиції, презентовані міністерствами народної освіти різних країн світу, зокрема надані Японією фотографії хімічної лабораторії, фізичного кабінету, квартир професорів фізики й хімії у Токійському університеті. Алексеева зачарувала швидкість, з якою популяризувалися новітні наукові відкриття й винаходи у Парижі, де просто на вулиці перехожі ознайомлювалися з винайденими П.М. Яблочковим дуговими лампами, фонографом Т.-А. Едісона, а також насолоджувалися мальовничими краєвидами Парижа з висоти пташиного польоту завдяки дирижаблю А. Жиффара⁴⁰.

1872 року від Київського університету за кордон були відряджені: ординарний професор по кафедрі фізіології В.Б. Томса; ординарний професор по кафедрі політичної економії і статистики Г.М. Цехановецький для продовження започаткованого ним 1868 року вивчення стану розвитку залізничної справи в Європі; доцент по кафедрі гігієни, медичної поліції, медичної географії й статистики В.А. Субботін⁴¹.

Під час закордонної наукової подорожі 1872–1873 рр. Францією, Швейцарією, Італією, Німеччиною ординарний професор по кафедрі російської історії В.С. Іконников здійснював науково-пошукову роботу в архівах та ознайомлювався із викладацькими методиками зарубіжних істориків. Перебуваючи за кордоном, він пильно стежив за новинками російської періодичної преси, зокрема журналів «Русская старина» и «Вестник Европы», що йому надсилали із Києва⁴². Учений оглянув культурні пам'ятки Дрездена, прослухав у Берліні лекції з історії XVIII ст. І.-Г.-Б. Дройзена, спілкувався із представниками династії Гогенцоллернів, відвідав у Гейдельберзі лекції історика філософії К. Фішера і заняття з палеографії В. Ваттенбаха. У Франції він познайомився з А.-Н. Рамбо, прослухав лекції Ф.-П.-Г. Гізо, побував у французькому парламенті й Версалі, спостерігав за перебігом громадсько-політичного життя Парижа, де зустрівся із І.В. Лучицьким і М.О. Максимовичем. Під час перебування в Італії і Швейцарії Іконников спілкувався із М.П. Драгомановим⁴³.

По захисті докторської дисертації 1873 року прозектор кафедри медичної хімії В.Ф. Кістяківський отримав закордонне відрядження, упродовж якого працював у лабораторіях Німеччини і Франції⁴⁴. М.В. Бобрецький, здобувши 1873 року ступінь доктора зоології, вирушив у дворічне відрядження, присвячене дослідженню морської фауни у Марселі, Мессині, Сен-

Мало, Неаполі⁴⁵. Доцент по кафедрі приватної терапії Л.К. Горецький був відряджений за кордон 1873 і 1879 року⁴⁶.

Результатом відвідання екстраординарним професором кафедри технічної хімії М.А. Бунге Віденської (1873) і Паризької (1878) всесвітніх виставок стали публікації оглядів новітніх досягнень світової цукрової промисловості.

Ординарний професор кафедри прикладної математики І.І. Рахманінов 1873 року отримав відрядження на Віденську всесвітню виставку⁴⁷, а 1884 року його обрали представником Університету Св. Володимира на урочистостях з нагоди 300-літнього ювілею Единбурзького університету⁴⁸.

На Віденську всесвітню виставку 1873 року були відряджені також заслужений ординарний професор кафедри мінералогії та геології К.М. Феофілактів, ординарний професор по кафедрі чистої математики П.Е. Ромер, ординарний професор кафедри фізики М.П. Авенаріус, ординарний професор по кафедрі хімії Ф.М. Гарніч-Гарницький, ординарний професор кафедри чистої математики М.Є. Ващенко-Захарченко⁴⁹.

Ф.Я. Фортинський погодився обійняти посаду доцента всесвітньої історії у Київському університеті лише за умови надання йому закордонного відрядження⁵⁰. Утім 1872 року університетська Рада ухвалила відкласти його до повернення з-за кордону приват-доцента М.П. Драгоманова, а 1873 року міністерство народної освіти через брак коштів відмовило Фортинському у фінансуванні його поїздки за кордон¹. Лише у 1874–1876 рр. учений отримав змогу студіювати історію Ганзи у Берліні, ознайомитися з методикою історичних семінарій у Геттінгенському університеті, рівнем викладання у Школі хартій і Школі вищих знань. У Геттінгені його передусім зацікавили практичні заняття під керівництвом Ф. Френсдорфа, Г.-Р. Паулі й найбільше — Г. Вайца, оскільки у Німеччині того часу більшість дисертацій з історії було виконано його учнями⁵².

Порівнюючи викладацькі методики трьох геттінгенських професорів, Фортинський насамперед звернув увагу на те, що на відміну від Френсдорфа, Вайца на своїх історичних семінаріях спонукав студентів до критичного мислення, надаючи їм можливість сміливо обстоювати власну думку. Суттєвим огріхом організації навчального процесу в Геттінгенському та інших німецьких університетах київський учений уважав браку послідовності й систематичності у викладанні через відсутність поділу студентів на курси. Як наслідок, професорам під час занять одночасно доводилося працювати і з початківцями, і слухачами, які вже готувалися до докторського іспиту. Значно раціональнішою Фортинський уважав організацію навчального процесу в Школі хартій, де існував поділ на три курси й студенти постійно переходили від дослідження більш простих пам'яток до складніших.

У результаті дворічної наукової подорожі доцента грецької словесності Ф.Г. Міщенка Німеччиною, Італією, Францією (1875–1877) з'явився опублікований на сторінках «Университетских известий» його огляд особливостей організації навчального процесу в Практичній школі вищих знань (Ecole pratique des hautes études)⁵³. У Парижі він відвідував заняття Ед. Турньє на тему «Пояснення і критика текстів», Г. Вейля — «Історія грецької літератури», Ш. Гро — «Граматика і палеографія». Міщенко наголошував, що у Парижі завдяки багатству фондів Національної бібліотеки рівень викладання палеографії найвищий в Європі.

Ординарний професор кафедри державного лікарезнавства Ф.Ф. Ергардт 1876 року отримав відрядження до Західної Європи, під час якого відвідав міжнародну виставку взуття у Берні, вдосконалив свої знання із судової медицини⁵⁴.

Упродовж закордонної поїздки 1876 року заслужений ординарний професор по кафедрі мінералогії й геології К.М. Феофілактів здійснював дослідження дилувіальних утворень в околицях Відня, Берліна, Альп, придбав для університетського мінералогічного кабінету мікроскопи у Мюнхені й Берліні, пристрій для виготовлення мікроскопічних пластин у Празі, а також зразки мінералів і гірських порід, налагодив зв'язки із завідувачами мінералогічних і геологічних музеїв закордонних університетів для обміну дублетами. У червні вчений відвідав з'їзд німецьких геологів⁵⁵.

Маршрут дворічної наукової подорожі приват-доцента кафедри цивільного права О.І. Загоровського (1876–1878) розпочався з відвідання Гейдельберзького університету, де він, прослухавши лекції з пандектів професора О. Карлова, що по суті були диктовкою тексту з деякими поясненнями, оцінив їх лише з точки зору повторення вже відомого матеріалу. В університеті Лейпцига — міста, що за висловом Загоровського, відвоювало у Гейдельберга славу в галузі німецького правознавства — він високо оцінив викладацьку методику й зміст лекцій професора Б. Віндшейда — автора знаменитого «Підручника пандектного права». Послухати лекції німецького професора з'їжджалися слухачі не лише із Німеччини та Європи у цілому, а й усього світу. Високий рівень викладацької майстерності Віндшейда Загоровський уважав результатом не лише його таланту, а й наполегливої праці у межах власної спеціалізації на противагу тим німецьким професорам, які розпорозували власний потенціал, викладаючи впродовж одного семестру три-чотири дисципліни з різних галузей юридичних наук⁵⁶. Свою відданість науці й викладацькій справі Віндшейд довів, коли відмовився 1883 року від участі в комісії щодо розробки проекту цивільного кодексу Німецької імперії, членом якої його призначили ще 1874 року. Професорсько-викладацький склад юридичного факультету

Лейпцизького університету Загоровський уважав найпотужнішим у Німеччині, оскільки в ньому з кожної правознавчої дисципліни був окремий викладач, а подекуди — два й більше.

Згідно з інструкцією, укладеною В.Г. Демченком, під час відрядження Загоровський мав звернути особливу увагу на методику викладання цивільного права й процесу і судову практику у Франції⁵⁷. Досягнення французького правознавства він студіював переважно у Парижі — «центрі не лише політичного, а й інтелектуального життя французького народу»⁵⁸. Порівнявши німецьку й французьку системи викладання права, учений дійшов висновку щодо їх принципової відмінності: у Франції юридична освіта мала чітке практичне спрямування, залишаючи на другому плані пріоритетні для німців теоретичні дисципліни, і якщо в німецьких університетах основна увага спрямовувалася на вивчення пандектів, то у французьких — діючого національного права.

1877 року закордонні відрядження отримали: заслужений ординарний професор по кафедрі мінералогії й геології К.М. Феофілактів для особистих переговорів із зарубіжними колегами й роботи в європейських лабораторіях (передусім віденській); ординарний професор по кафедрі чистої математики П.Е. Ромер; ординарний професор по кафедрі астрономії М.Ф. Хандриков; ординарний професор по кафедрі медичної фізики О.С. Шкляревський; ординарний професор по кафедрі фізіології В.Б. Томса; екстраординарний професор по кафедрі фармакології К.-Г.-Е. Г. Гейбель — для вдосконалення матеріально-технічної бази фармакологічної лабораторії Київського університету; доцент по кафедрі грецької словесності П.І. Аландський задля вивчення мистецьких пам'яток із колекцій італійських музеїв; доцент по кафедрі хімії О.І. Базаров для участі у святкуванні 400-літнього ювілею Тюбінгенського університету; астроном-спостерігач В.І. Фабріціус задля вивчення науково-дослідних методик в обсерваторіях Німеччини, Франції, Великої Британії й відвідання майстерень із виробництва астрономічних інструментів⁵⁹.

Упродовж 1877–1878 рр. доцент по кафедрі поліцейського права І.Т. Тарасов ознайомлювався зі станом викладання економічних і юридичних наук у провідних європейських університетах. Інструкцію щодо його наукових занять за кордоном уклав М.Х. Бунге⁶⁰. Тарасов відвідував заняття у Віденському, Празькому, Бреславльському, Лейпцизькому, Ерлангенському, Гейдельберзькому, Страсбурзькому, Бернському, Цюрихському університетах. У Берліні йому особливо запам'яталися лекції Г.-Р. Гнейста, присвячені аналізу реформ, здійснених у Пруссії впродовж останнього десятиліття. Завдяки особистому знайомству з німецьким ученим Тарасов дістав можливість відвідати засідання рейхстагу й прослухати промови Е. Ласкера, Р. фон Гагена й О. фон Бісмарка. «Перший говорить надзвичайно

жваво, палко й поривчасто, — згадував київський науковець, — але промова його не справляє сильного враження. Другий, навпаки, говорить монотонно, довго й ніби без усілякого захоплення, але доповідь його надзвичайно переконлива завдяки своїй логічності. Промова князя Бісмарка вражає несподіваністю, настільки за формою своєю вона не відповідає величезній постаті залізного канцлера; князь Бісмарк, говорячи, соромиться, добирає слова, нервово дратується, але страшенно вражає свого ворога надзвичайно злостивими глузуваннями»⁶¹.

Незадовільний рівень викладання політичної економії у паризькій Школі права (Ecole (faculté) de droit) Тарасов пояснював включенням цієї дисципліни до переліку обов'язкових у французьких навчальних закладах лише з 1878–1879 навчального року. Він був присутній на іспитах у Незалежній школі політичних наук, де зокрема екзамінувалися двоє японців, та Школі права й зрештою дійшов висновку про перевантаження іспитами навчального процесу у Франції⁶². У Нансі вчений прослухав лекції з адміністративного права, політичної економії, а також познайомився з видатним французьким ученим і політичним діячем професором Ф.-Н. Рамбо — автором виданої 1878 року праці «Histoire de la Russie depuis les origines jusqu'à l'année 1877», присвяченої російській історії⁶³.

1878 року в дворічну закордонну подорож вирушив доцент всесвітньої історії літератури М.П. Дашкевич. Упродовж усієї своєї кар'єри він кілька разів перебував у наукових відрядженнях і працював у бібліотеках Німеччини, Франції, Великої Британії, Австрії, Італії⁶⁴.

На початку 1880 р. ординарний професор кафедри російської історії В.Б. Антонович звернувся до керівництва історико-філологічного факультету з проханням про надання закордонного відрядження: «Оскільки впродовж дев'ятилітньої служби моєї в Університеті Святого Володимира я не користувався відрядженням за кордон, то маю честь покійно просити факультет виклопотати мені в Раді звичайну для таких відряджень грошову допомогу»⁶⁵. Під час європейської подорожі 1880–1881 рр. Антонович побував у Австро-Угорщині, де працював у Львівському університеті, Інституті Оссолінських, відвідав Краків, Відень, звідки пароплавом дістався Будапешта й оглянув його архітектуру, милувався пам'ятками Праги: Карловим мостом, мальовничими палацами й ратушами, культовими спорудами, працював у Чеському музеї, познайомився з автором першої «Граматики словацької мови» (1864), професором слов'янської філології Карлового університету М. Гатталою⁶⁶. Маршрут наукової подорожі київського професора пролягав також Німеччиною: Нюрнбергом, Вюрцбургом, Шварцвальдом, Гейдельбергом, Карлсруе, Страсбургом. У Парижі він вивчав колекції Лувра, Антропологічного музею у Медичній школі (Ecole de médecine), доісторичного й середньовічного відділів Музею Cluny, Музею

новітніх картин і статуй у Люксембурзькому палаці, Музею монет (Musée des monnaies), Монетного музею й Картографічного відділення Публічної бібліотеки, Антропологічного музею й відділення амфібій в Ботанічному саду (Jardin des plantes), а також побував на засіданні Антропологічного товариства при Ремісничому училищі (Conservatoire des arts et métiers). Перебуваючи в Парижі, Антонович познайомився з ідеологом народництва П.Л. Лавровим, французьким революціонером Л.-О. Бланкі, відвідував масонські засідання⁶⁷. Він також оглянув мадридський Королівський музей картин, у Лісабоні відвідав Королівську академію наук та ІХ Археологічний з'їзд. У Женеві Антонович зустрічався з Драгомановим. «Пробули ми у Драгоманових недовго, — згадувала Ірина Володимирівна Антонович, — всього тільки півтори доби. За весь цей час батько й на часину не виходив з помешкання. Причиною цьому було те, що російська жандармерія й за кордоном не давала йому спокою й він особливо боявся, щоб шпики не побачили його у Драгоманова»⁶⁸.

1885 року Антонович подорожував Венецією, Падуєю, Болоньєю, Равенною, Римом і був зачарований Італією, наголошуючи, що після України — це найкращий на світі край⁶⁹.

Учений підтримував зв'язки із численними зарубіжними науковими установами, зокрема співпрацював з Товариством народних традицій м. Парижа, був обраний членом-кореспондентом Асоціації італійських благодійників (1879), Асоціації португальських журналістів і письменників (1882), почесним членом Товариства старожитностей Пруссії у м. Кенігсберзі (1894) тощо⁷⁰. У вітальному листі на ім'я Антоновича від керівництва Асоціації португальських журналістів і письменників (10 квітня 1882 р.) наголошувалося: «Повідомляючи вас, Пане і дорогий побратиме, про це рішення Товариства, найскромнішими членами якого ми є, сподіваємося, що ви погодитеся розцінювати це призначення як шанобливий вияв найглибшої симпатії і найвишуканішої поваги цього Товариства, викликаних вашими широко визнаними талантами»⁷¹.

1881 року дворічне закордонне відрядження отримав стипендіат для приготування до професорського звання по кафедрі кримінального права Л.С. Белогріц-Котляревський⁷². Відповідно до інструкції він мав приділити особливу увагу слуханню лекцій зі своєї спеціальності у провідних університетах Німеччини й Франції, вивченню західноєвропейських методик викладання юридичних дисциплін, самостійному студіюванню наукової літератури, ознайомленню зі специфікою юстиції у Німеччині й Франції. Під час перебування у Лейпцизькому університеті учений відвідував лекції з кримінального права й судочинства, історії філософії, філософії права, судової медицини, а також практичні заняття на юридичному факультеті, з яких, на його думку, було мало користі студентам, оскільки вони більше

нагадували читання, здійсненні переважно зусиллями професора-керівника⁷³.

З огляду на те, що від 1877 р. в Київському університеті залишалася вакантною кафедра агрономії, 1882 року кандидат природничих наук С.М. Богданов був відряджений за кордон і в різні губернії Російської імперії для вивчення сільськогосподарських наук й приготування до професорського звання⁷⁴.

Через брак коштів традиція вчених Університету Святого Володимира відвідувати упродовж своїх закордонних подорожей численні європейські наукові установи не завжди реалізовувалася на практиці. Так, в інструкції, наданій 1887 року фізико-математичним факультетом приват-доценту чистої математики Б.Я. Букреєву, зазначалося, що за надані йому від міністерства народної освіти кошти неможливо «переїздити з одного університету до іншого»⁷⁵. Тому вченому рекомендували обмежитися заняттями у Берлінському й Лейпцизькому університетах. Йому вдалося прослухати лекції відомих берлінських професорів К.-Т.-В. Вейерштрасса з теорії гіпереліптичних функцій, Л.-І. Фукса з теорії абелевих функцій і теорії лінійних диференціальних рівнянь, Л. Кронекера з теорії чисел.

Приват-доцент політичної економії й статистики М.М. Цитович 1889 року був відряджений за кордон на два роки для приготування до професорського звання. Згідно з наданою юридичним факультетом інструкцією він мав вивчити методики викладання політичної економії, статистики, фінансового права і проведення практичних занять у Берлінському, Гейдельберзькому, Геттінгенському, Тюбінгенському, Лейпцизькому, Страсбурзькому, Віденському університетах, а також ознайомитися з рівнем організації адміністративної статистики у Німеччині, Франції, Бельгії й передусім — з діяльністю Статистичного бюро Німецької імперії, Пруського й Бельгійського статистичних бюро⁷⁶. Спеціально заради лекцій із політичної економії і фінансового права видатного німецького економіста, представника катедер-соціалізму А. Вагнера М. Цитович залишився у Берлінському університеті на зимовий семестр 1889–1890 р., оскільки вважав для себе великою втратою упустити таку нагоду⁷⁷.

У цілому палітра міжнародної співпраці Університету Св. Володимира 70–80-х років XIX ст. вирізнялася розмаїттям форм і передусім — закордонними відрядженнями для відвідання лекцій і практичних занять і здійснення досліджень у лабораторіях провідних європейських вищих навчальних закладів, науково-пошукової роботи в архівах, музеях, бібліотеках, участі у міжнародних наукових форумах, всесвітніх виставках, налагодження особистих зв'язків із зарубіжними вченими, здійснення обміну науковою літературою, музейними експонатами, лабораторним обладнанням. Успішно розвиваючи міжнародні зв'язки у царині фізико-мате-

матичних наук, хімії, біології, медицини, історії, філології, філософії, права, політичної економії, кийвські вчені безпосередньо спілкувалися зі світилами світової науки — природознавцями М. фон Петтенкофером, К.-Т.-В. Вейерштрассом, Е.-Г. Дюбуа-Реймоном, гуманітаріями Т. Моммзенем, Г. Фойгтом, Г. Вуттке, Г. Вайцом, М. Гатталою, А.-Н. Рамбо, Ф.-П.-Г. Гізо та ін. Спектр міжнародної співпраці вітчизняних науковців охоплював найавторитетніші європейські університети — Берлінський, Бернський, Бреславльський, Будапештський, Віденський, Гейдельберзький, Генуезький, Геттінгенський, Ерлангенський, Лейпцизький, Мюнхенський, Неаполітанський, Пізанський, Празький, Римський, Сорбоннський, Страсбурзький, Туринський, Тюбінгенський, Цюріхський... Вивчаючи методику, теоретичні засади організації навчального процесу й науково-дослідної роботи у найпрестижніших вищих навчальних закладах Європи, вітчизняні учені критично їх осмислювали, аналізували й порівнювали. Особливе значення для них мало вивчення європейських педагогічних традицій і методів викладання, зорієнтованих на заохочення критичного мислення й особистої ініціативи. Закордонні наукові відрядження відкривали перед ними можливість безпосередньо спостерігати за перебігом європейського суспільно-політичного життя останньої третини ХІХ ст., позначеного поширенням політичних режимів, що передбачали поділ влади на законодавчу, виконавчу й судову гілки, зростанням значення представницьких органів влади, становленням громадянського суспільства, здійсненням соціальних реформ. Визнання внеску Київського університету в скарбницю європейської культури виявлялося у вшануванні його ювілейних дат, наданні його вченим престижних нагород і почесних звань, публікації їхніх праць і позитивних рецензій на них за кордоном. Широкий діапазон міжнародних зв'язків Університету Св. Володимира забезпечував поступальний розвиток його науково-освітньої діяльності, гармонійно доповнюючи європейську культуру, осяяну ідеями академічної свободи, вільного розвитку університетського викладання й наукових досліджень.

---

¹ Див., напр.: *Варварцев Н.Н.* Україна–Франція: обмен научными и техническими знаниями (60–90-е годы ХІХ в.) // Культурные и общественные связи Украины со странами Западной Европы. — К., 1990. — С. 173–194; *Кураев О.О.* Культурні зв'язки України і Франції у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст.: Дис... канд. іст. наук. — К., 1992; *Катренко А.М., Катренко Я.А.* Наукові зв'язки Київського університету. 1834–1917 роки. — К., 1994; *Стельмах С.* Історична думка в Україні ХІХ — початку ХХ століття. — К., 1997; *Стельмах С.П.* Міжнародні зв'язки істориків України в другій половині ХІХ ст. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Історія. — 1998. — Вип. 38. — С. 3–9; 3 історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (ХІХ — 30-ті роки ХХ ст.):

Документи і матеріали. — К., 1999; *Палієнко М.Г.* З історії міжнародних зв'язків України в галузі науки та освіти (XIX — початок XX ст.) // Вісник Київського державного лінгвістичного університету . — 1999. — Вип. 3. — С. 21–31; *Палієнко М.* Міжнародні зв'язки вчених Університету Св. Володимира у XIX — на поч. XX ст. // Київський університет як осередок національної духовності, науки, культури. — К., 1999. — С. 45–47; *Варварцев М.* Україна й Італія у наукових, освітніх та літературних взаєминах (друга половина XIX — поч. XX ст.): Документи, епістолярій, матеріали. — К., 2000; *Стельмах С.П.* Інтеграційні процеси в європейській історичній науці наприкінці XIX — на поч. XX ст. // Укр. іст. журн. — 2005. — Вип. 5. — С. 28–29; *Стельмах С.П.* Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX — поч. XX століття). — К., 2005; Почесні члени і доктори Університету Св. Володимира. — К., 2005; *Пилипенко О.* Участь вчених українських університетів у міжнародному обміні науковими знаннями у XIX — на початку XX ст. // Київська старовина. — 2006. — № 6. — С. 21–26; *Баженова Г.Ю.* Міжнародні зв'язки істориків Росії (др. пол. XIX — поч. XX ст.). — К., 2008; *Кривець Н.* Учені Київського університету св. Володимира в наукових центрах Німеччини у XIX ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2010. — Вип. 19. — С. 191–204.

² Спробу висвітлити роль Київського університету в міжслов'янській співпраці здійснено автором у статті: Внесок Університету Св. Володимира у розвиток міжслов'янських культурних зв'язків (друга половина XIX — початок XX ст.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. — 2010. — Вип. 19. — С. 33–46.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (далі — ІР НБУВ). — Ф. VIII. — Од. зб. 2790. — Арк. 1.

⁴ Там само. — Од. зб. 2740. — Арк. 1.

⁵ Там само. — Од. зб. 2765. — Арк. 1.

⁶ Там само. — Од. зб. 2766. — Арк. 1.

⁷ Там само. — Од. зб. 2764. — Арк. 1–1(зв.).

⁸ Там само. — Од. зб. 2725. — Арк. 1; Од. зб. 2763. — Арк. 1; Од. зб. 2767. — Арк. 1; Од. зб. 2714. — Арк. 1–4; Од. зб. 2768. — Арк. 1; Од. зб. 2798. — Арк. 1; Од. зб. 2810. — Арк. 1; Од. зб. 2739. — Арк. 1; Од. зб. 2738. — Арк. 1.

⁹ Державний архів м. Києва (далі — ДАК). — Ф. 16. — Оп. 319. — Спр. 104. — Арк. 1–2; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 8 мая 1880 г. // Университетские известия. — 1880. — № 7. — С. 137.

¹⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 327. — Спр. 24. — Арк. 1–2.

¹¹ Там само. — Оп. 327. — Спр. 155. — Арк. 1.

¹² Там само. — Оп. 311. — Спр. 129. — Арк. 32–36.

¹³ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 6 и 20 мая 1877 г. // Университетские известия. — 1877. — № 7. — С. 7; ДАК. — Ф. 16. — Оп. 316. — Спр. 54. — Арк. 8–8(зв.).

¹⁴ Протокол заседания Совета Университета Св. Владимира. 5-го марта 1871 года // Университетские известия. — 1871. — № 6. — С. 17–18.

¹⁵ *Субботин В.* Отчёт о занятиях в течение зимнего семестра 1869–70 гг. и летнего семестра 1870 г. // Там само. — 1871. — № 3. — С. 6–7.

¹⁶ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 308. — Спр. 222. — Арк. 30–30(зв.).

¹⁷ Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884). — К., 1884. — С. 266.

- ¹⁸ Драгоманов М. Документи і матеріали. 1841–1994. — Львів, 2001. — С. 105.
- ¹⁹ Його ж. Автобіографія. — К., 1917. — С. 29–30.
- ²⁰ Там само. — С. 35.
- ²¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 308. — Спр. 222. — Арк. 108, 117.
- ²² Биографический словарь профессоров и преподавателей... — С. 122.
- ²³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 308. — Спр. 222. — Арк. 250; Там само. — Оп. 465. — Спр. 4997. — Арк. 16(зв.).
- ²⁴ Там само. — Оп. 465. — Спр. 4997. — Арк. 20.
- ²⁵ Биографический словарь профессоров и преподавателей... — С. 653.
- ²⁶ Отчёт о путешествии за границу кандидата Университета Св. Владимира В. Ермакова // Университетские известия. — 1873. — № 7. — С. 1.
- ²⁷ Отчёт о путешествии за границу кандидата математических наук В. Ермакова // Там само. — 1874. — № 1. — С. 15.
- ²⁸ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 309. — Спр. 223. — Арк. 99–99(зв.).
- ²⁹ Отчёт магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границею с января по октябрь 1872 года // Университетские известия. — 1873. — № 8. — С. 1.
- ³⁰ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 469. — Спр. 139. — Арк. 73(зв.)–74.
- ³¹ Там само. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 74.
- ³² Там само. — Оп. 313. — Спр. 185. — Арк. 11(зв.).
- ³³ Там само. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 22(зв.).
- ³⁴ Биографический словарь профессоров и преподавателей... — С. 45.
- ³⁵ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира 14, 21 и 24 марта 1875 г. // Университетские известия. — 1875. — № 7. — С. 6.
- ³⁶ Отчёт о занятиях магистра Лучицкого в течение летнего семестра 1873 г. // Там само. — 1874. — № 2. — С. 57.
- ³⁷ ІР НБУВ. — Ф. 66. — Од. зб. 376. — Арк. 1–2.
- ³⁸ Алексеев П. Заметки из заграничного путешествия в 1871–72 годах // Университетские известия. — 1872. — № 11. — С. 4.
- ³⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 69.
- ⁴⁰ Алексеев П. Заметки о Парижской выставке 1878 года // Университетские известия. — 1878. — № 12. — С. 138.
- ⁴¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 310. — Спр. 219. — Арк. 17, 35, 45, 67, 106.
- ⁴² ІР НБУВ. — Ф. III. — Од. зб. 49102. — Арк. 1.
- ⁴³ Іконников Володимир. Історичні портрети. — К., 2004. — С. 45–46.
- ⁴⁴ Там само. — Оп. 313. — Спр. 185. — Арк. 14(зв.).
- ⁴⁵ Биографический словарь профессоров и преподавателей... — С. 51.
- ⁴⁶ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 26–26(зв.).
- ⁴⁷ Там само. — Арк. 142, 166(зв.).
- ⁴⁸ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 10 февраля 1884 г. // Университетские известия. — 1884. — № 5. — С. 199.
- ⁴⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 311. — Спр. 183. — Арк. 68, 72, 73, 75, 76.

⁵⁰ Протокол засідання Совета Университета Св. Владимира. 15-го декабря 1872 г. // Университетские известия. — 1873. — № 2. — С. 23.

⁵¹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 312. — Спр. 175. — Арк. 1–3(зв.).

⁵² *Фортинский Ф.* Из Геттингена // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1875. — № 10. — С. 78.

⁵³ *Мищенко Ф.* Практическая школа высших знаний // Университетские известия. — 1878. — № 1. — С. 23–31.

⁵⁴ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 465. — Спр. 5015. — Арк. 1–2(зв.).

⁵⁵ Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира. 20 декабря 1876 и 21 января 1877 гг. // Университетские известия. — 1877. — № 4. — С. 34–36.

⁵⁶ *Загоровский А.* Из отчёта о командировке моей за границу с учёною целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 года // Там само. — 1878. — № 11. — С. 2.

⁵⁷ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 313. — Спр. 46. — Арк. 28.

⁵⁸ *Загоровский А.* Из отчёта о командировке моей за границу с учёною целью с 1 мая 1876 г. по 1 мая 1878 года // Университетские известия. — 1878. — № 11. — С. 6.

⁵⁹ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 316. — Спр. 1. — Арк. 2, 4, 10–10(зв.), 11, 12, 34, 55, 102–102(зв.), 116.

⁶⁰ Там само. — Оп. 314. — Спр. 158. — Арк. 10–10(зв.); Протоколы заседаний Совета Университета Св. Владимира 5 и 26 ноября 1876 г. // Университетские известия. — 1877. — № 2. — С. 43.

⁶¹ Два года за границею магистра Тарасова // Там само. — 1879. — № 1. — С. 39.

⁶² *Тарасов И.* Два года на Западе с учёною целью. Глава четвёртая // Там само. — 1879. — № 6. — С. 443.

⁶³ Там само. — С. 444.

⁶⁴ Памяти почетного члена Исторического общества Нестора-летописца заслуженного ординарного профессора и академика Николая Павловича Дашкевича речь Т.Д. Флоринского // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — 1908. — Кн. 2, в. 3. — С. 48.

⁶⁵ ДАК. Арк. 2(зв.).

⁶⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. — Ф. 832. — Оп. 1. — Спр. 110. — Арк. 11.

⁶⁷ *Антонович В.* Твори. — К., 1932. — Т. 1. — С. LIV.

⁶⁸ *Глушко С.* Спомини Ірини Волод. Антонович про М.П. Драгоманова // Україна. — К., 1926. — Кн. 4. — С. 132.

⁶⁹ *Ульяновський В.І., Короткий В.А.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи. — К., 1997. — С. 26.

⁷⁰ ІР НБУВ. — Ф. 2. — Од. зб. 30249. — Арк. 4; Од. зб. 30250. — Арк. 6; Од. зб. 30263. — Арк. 27.

⁷¹ Там само. — Од. зб. 30250. — Арк. 6.

⁷² Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 28 ноября 1880 г. // Университетские известия. — 1881. — № 2. — С. 306–307; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 16 декабря 1880 // Там само. — 1881. — № 3. — С. 334; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета

Св. Владимира. 9, 16, 20 и 27 марта 2, 3 и 6 апреля 1881 г. // Там само. — 1881. — № 6. — С. 49.

⁷³ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 319. — Спр. 238. — Арк. 24(зв.).

⁷⁴ Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 28 и 31 мая 1882 г. // Университетские известия. — 1882. — № 9. — С. 119; Извлечение из протоколов заседаний Совета Университета Св. Владимира. 10 и 29 сентября 1882 г. // Там само. — 1882. — № 11. — С. 163.

⁷⁵ ДАК. — Ф. 16. — Оп. 325. — Спр. 171. — Арк. 18.

⁷⁶ Там само. — Оп. 327. — Спр. 80. — Арк. 12–12(зв.).

⁷⁷ Там само. — Оп. 465. — Спр. 1382. — Арк. 3.

В статье на основе опубликованных источников, документов Государственного архива г. Киева, Института рукописи Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского, Центрального государственного архива Украины города Киева освещена история сотрудничества Университета Св. Владимира 70–80-х годов XIX в. с ведущими научными и учебными заведениями Германии, Франции, Австро-Венгрии, Италии, Великобритании и других стран.

Ключевые слова: европейская культура, университет, сотрудничество, научные и учебные учреждения, заграничные командировки, книгообмен, всемирные выставки, международные научные форумы.

On the basis of published sources, documents of Kyiv city archiv, Central state historical archiv of Ukraine (Kyiv), Institute of manuscript of Vernadsky national library of Ukraine this article deals with the history of St. Vladimir University's relations with leading scientific and educational institutions of Germany, France, Austria-Hungary, Italy, United Kingdom and other countries in the seventies-eighties of the nineteenth century.

Key words: European culture, university, collaboration, scientific and educational institutions, missions abroad, book exchange, world exhibitions, international scientific forums.